

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes
yng Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Dafydd William, Croes-y-parc, ac Eglwys Llandeilo Tal-y-bont

Os ewch ar hyd traffordd yr M4 o gyffiniau Abertawe tua'r gorllewin, ar y dde wrth ichi groesi'r morfa ger afon Llŵchwr, nid nepell o Bontarddulais, mae safle hen eglwys unig Llandeilo Tal-y-bont, yr eglwys blwyf hynafol honno sydd erbyn hyn wedi ei hailgodi yn yr Amgueddfa Werin yn Sain Ffagan.

Roedd yr adeilad wedi peidio â chael ei ddefnyddio ar gyfer gwasanaethau ac wedi dechrau mynd â'i ben iddo pan benderfynwyd ei symud i Sain Ffagan, lle y gellir ei weld bellach yn ei holl ysblender, fel y byddai wedi bod tua 1530, sef tua diwedd y cyfnod Catholig. Ac un o'r pethau mwyaf trawiadol yn yr eglwys ar ei newydd wedd yn Sain Ffagan yw'r murluniau sy'n disgleirio'n llachar ar ei walydd, a'r rheini'n seiliedig yn rhannol ar y lluniau a ddarganfuwyd o dan yr haenau o wyngalch a roddwyd drostynt yn y cyfnod Protestannaidd.

Am rai blynyddoedd tua chanol y ddeunawfed ganrif bu ffermdy Llandeilo Fach, gerllaw'r hen eglwys, yn gartref i Ddafydd William (1721?-1794), un o'n prif emynwyr. Yn wir, yn ôl traddodiad lleol, ysgrifennodd un o'i benillion enwocaf ym mynwent yr eglwys ar ôl iddo ddychwelyd o'r cwrdd ar noson stormus, a'r morfa'n un llyn anferth o Bontarddulais i Gasllŵchwr, a'i wraig yn gwrthod codi i agor y drws iddo. Dyma'r pennill, a gyhoeddwyd am y tro cyntaf yn y casgliad o'i emynau, *Gorfoledd ym Mhebyll Seion*, yn 1778:

Yn y dyfroedd mawr a'r tonnau
Nid oes neb a ddal fy mhen
Ond fy annwyl Briod Iesu
A fu farw ar y pren:
Cyfaill yw yn afon angau
A ddal fy mhen i uwch y don;
Golwg arno wna i mi ganu
Yn yr afon ddwfn hon.

Mae delweddau yn ymwneud â dŵr i'w cael yn fynych yn emynau Dafydd William, a'r rheini'n bur aml yn cynrychioli pethau drwg bywyd. Nid yw hynny'n syndod o gofio iddo fyw am gyfnod mewn man a oedd yn agored iawn i lifogydd. Ond mae ei emynau yn byrlymu â phob math o ddelweddau eraill yn ogystal. Yn wir, 'byrlymus' yw un o'r geiriau cyntaf a ddaw i'r meddwl yng nghyd-destun gwaith Dafydd William, oherwydd er ei fod yn aml yn disgrifio bywyd yn nhermau brwydr neu fordaith anodd, ar yr un pryd mae nodyn o hyder a llawenydd yn rhedeg trwy ei emynau, a hynny'n codi o'r

sicrwydd fod ei 'annwyl Briod Iesu' wedi cario'r dydd ar ei holl elynion a'i fod yn mynd i'w arwain yn ddiogel trwy bob storm i hafan deg y nefoedd. Nid damwain ydyw fod y gair 'gorfoledd' yn nheidl y casgliad pwysicaf o'i emynau.

Daeth Dafydd William yn Gristion tua 1740, ym merw cynnar y Diwygiad Methodistiaidd, ac o hynny allan cyfunai ei grefft fel teiliwr gwlad â'r gwaith a oedd bellach wedi mynd â'i fryd, sef cynnal ysgolion cylchynol, pregethu, a bugelilio seiadau'r Methodistiaid. Er iddo grwydro'n eithaf pell ar adegau wrth gyflawni ei waith, mae'n ymddangos iddo gadw ei gartref am y rhan fwyaf o'r cyfnod rhwng tua 1745 ac 1770 yn ardal Pontarddulais. Yna, rywbryd ar ôl 1770, aeth i fyw i Fasaleg yng Ngwent; ac wedyn, tua 1777 – 'blwyddyn y tair caib' fel y'i gelwir (oherwydd siâp y ffigur 7) – ac yntau tua thrigain mlwydd oed erbyn hynny, symudodd i ardal Llanbedr-y-fro (*Peterston-super-Ely*) ym Mro Morgannwg, gan drigo yno mewn bwthyn ar lan ddeheuol afon Elái – bwthyn a gostiai ffortiwn fach i'w brynu erbyn heddiw pe bai'n dal ar ei draed!

O ddyddiau ei dröedigaeth ymlaen bu Dafydd William yn weithgar gyda'r Methodistiaid, ond erbyn iddo symud i'r Fro yr oedd wedi ei argyhoeddi o gywirdeb bedydd credinwyr, a chafodd ei fedyddio fore Sul, 29 Mehefin 1777, yn afon Elái ger y bont yn Llanbedr-y-fro. Daeth yn un o brif arweinwyr yr achos Bedyddiedig arloesol a sefydlwyd yn y cyffiniau yr adeg honno, sef eglwys Croes-y-parc (mam-eglwys nifer o eglwysi Bedyddiedig yn y cyffiniau, gan gynnwys Tabernacl, Yr Ais, Caerdydd), a bu'n pregethu'n helaeth yn eglwysi'r Bedyddwyr hyd nes i henaint ei rwystro.

Yn ei lesgedd yn niwedd ei oes cafodd ymgeledd yng nghartref rhai o aelodau eglwys Croes-y-parc a oedd yn byw yn hen ffermdy'r Holltwn ger Ynys y Barri, ac yno y bu farw yn Hydref neu Dachwedd 1794 a'i gladdu ym mynwent Croes-y-parc. Mae Croes-y-parc oddeutu dwy filltir i'r gorllewin o Sain Ffagan, ac felly mae Dafydd William wedi ei gladdu daflad carreg oddi wrth safle newydd hen Eglwys Llandeilo Tal-y-bont – yr eglwys y bu'n byw yn ei hymyl ym mhen arall sir Forgannwg!

Fel y nodwyd eisoes, un o nodweddion emynau Dafydd William yw eu bod yn byrlymu o ddelweddau. Mae gan emynwyr y ddeunawfed ganrif gronfa gyffredin o ddelweddau y maent yn tynnu'n gyson

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:St_Fagans_National_History_Museum_113.JPG

arnynt, llawer ohonynt yn deillio o'r Beibl. Ond weithiau fe ddeuwn yn eu gwaith ar draws delweddau sy'n fwy anarferol, ac o blith yr emynwyr, Dafydd William yw un o'r rhai mwyaf gwreiddiol ei ddelweddaeth. Enghraifft o hynny yw'r pennill hwn:

Mi welaf ysgol hyfryd
A lle 'mi ddodi 'nhroed;
Ni flinodd, ni ddiffygiodd,
A ddringodd hon erioed;
Mae ei ffyn hi o addewidion,
Yn agos oll di-nam,
Fel gallwy'n hawdd ei dringad
Er byrred yw fy ngham.

Ffynhonnell y ddelwedd yw'r ysgol a welodd Jacob mewn breuddwyd a gofnodir yn y Beibl, yn llyfr Genesis, pennod 28 – ysgol a oedd 'yn sefyll ar y ddaear, a'i phen yn cyrhaeddyd i'r nefoedd: ac [...] angylion Duw yn dringo ac yn disgyn ar hyd-ddi'. Ac i Dafydd William, cynrychioli'r ffordd y mae Iesu Grist, y Duw-ddyn, yn cysylltu daear a nef y mae'r ysgol honno ym mreuddwyd Jacob.

Er mor anghyffredin yw hon fel delwedd yn ein hemynau, yn ddiddorol iawn fe'i cawn hefyd mewn carol Nadolig a luniwyd yn 1621 gan Risiart Dafydd, a oedd yn ôl pob tebyg yn gipar ym Margam. Mae'r gerdd honno'n sôn fel y mae'r Duw-ddyn, Iesu, a aned ddydd Nadolig, yn cysylltu daear a nef, ac meddai:

I'r dyn duwiol mae megis ysgol,
Hawdd ei dringad at yr Haeldad.

Y sawl meddaf i a ddêl iddi,
Nid rhaid iddo bryder cwmpo;
Nid oes yn hon ddim ffyn crinion,
Na chrac mewn man yn un gangen.

Fe allai Risart Dafydd a Dafydd William fod wedi taro ar yr un ddelwedd yn annibynnol ar ei gilydd, y ddau wedi eu hysbrydoli gan hanes ysgol Jacob yn Genesis; ond mae pwyslais y ddau ar gadernid y ffyn a rhwyddineb y dringo, elfennau nas ceir yn y darlun yn Genesis 28, yn awgrymu fod perthynas rhyngddynt. A gogleisiol yw cofio fod Dafydd William yn cadw ysgol yn ardal Margam yn hanner cyntaf yr 1760au.

Ond mae rhywbeth arall hynod ogleisiol am bennill Dafydd William. Un o'r murluniau mwyaf trawiadol yn Eglwys Llandeilo Tal-y-bont yw'r un o Grist yn union cyn y croeshoeliad, yn eistedd ac wedi ei rwymo. Yn aml cynhwysir llun o ysgol mewn gweithiau celf am y croeshoeliad, a dyna sy'n wir am y murlun hwn yn Eglwys Llandeilo Tal-y-bont. Roedd y murlun wedi ei orchuddio gan wyngalch tua dwy ganrif cyn bod Dafydd William yn byw yn ymyl yr hen eglwys honno ar lannau Llŵchwr, ond gall cof gwlad fod yn syndod o hirhoedlog, a thybed a oedd wedi clywed fod llun o ysgol ar wal yr eglwys ar un adeg, yn rhan o furlun am groeshoeliad Crist? Bid a fo am hynny, yn y bôn diben tebyg oedd i'r murluniau yn Eglwys Llandeilo Tal-y-bont ac i'r delweddau yn emynau Dafydd William, sef addysgu, ysbrydoli a rhoi boddhad, y naill trwy baentio lluniau ar wal a'r llall trwy greu darluniau yn y meddwl.